

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
akad. Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ŞƏMSİ PƏNAH OĞLU ƏHMƏDOV

MİRZƏ MÜSLÜM QÜDSİ
“DİVAN”ININ FİLOLOJİ TƏDQIQI

5718.01-Dünya ədəbiyyatı (fars ədəbiyyatı)

5716.01-Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı-2016

Dissertasiya işi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Möhsün Zellabdın oğlu Nağısoylu**
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Əlizadə Nüşabə Məmmədmübariz qızı**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məmmədov Alxan Bayram oğlu
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi (Qədim və Orta əsrlər ədəbiyyatının tədqiqi və təqdimi şöbəsi)

Müdafiə “26” oktyabr 2016-cı il tarixdə saat “12⁰⁰”-da AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdindəki filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1143. Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti, 115, 7-ci mərtəbə, AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ___ ” _____ 2016-cı il tarixdə göndərilmişdir.

FD.01.151 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru:

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlībəyli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan ədəbiyyatı öz zənginliyi ilə təkcə Şərqdə deyil, bütün dünyada sayılıb-seçilir. O, uzun bir tarixi inkişaf prosesi yaşamış və zaman-zaman ayrı-ayrı alimlər tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Lakin onun sistemli şəkildə elmi-tədqiqi XIX əsrin ikinci yarısından başlanmışdır.

Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğalından sonra, onun bütövlükdə milli və dini kimliyi, o cümlədən də ədəbiyyatı siyasi-ideoloji hücumlara və təzyiqlərə məruz qalmışdır. Bu baxımdan, sovet dövləti bütün gücü ilə milli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı, onun öyrənilməsi və araşdırılmasının birtərəfli aparılmasına çalışmışdır. Çoxsaylı repressiyalara və qadağalara baxmayaraq, sovet dövründə milli ədəbiyyatımız zamanın sınağından şərəflə çıxmış, xüsusən də onun tədqiqində bir sıra uğurlar qazanılmışdır.

Ölkəmiz XX əsrin sonunda ikinci dəfə dövlət müstəqilliyinə nail olduqdan sonra, tarix və mədəniyyətimizin, eləcə də, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan ədəbiyyatımızın yeni, milli prizmadan, həm də hərtərəfli araşdırılması və tədqiqi üçün münbət bir şərait yaranmışdır. Bu baxımdan hesab edirik ki, milli dövlətçilik şəraitində ədəbiyyatımızın tədqiqi aşağıdakı bir neçə istiqamətdə getməlidir:

1. Ədəbiyyatımızın qismən araşdırılmış hissəsinin müfəssəl tədqiqi;
2. Əsərləri qeyri-milli ideologiya zəminində təqdim, eləcə də şərh olunmuş şair, yazıçılarımızın yaradıcılıqlarının milli, bəşəri dəyərlər işığında yenidən araşdırılması;
3. Obyektiv, eləcə də subyektiv səbəblər üzündən ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə düşməmiş sənətkarlarımızın əsərlərinin öyrənilməsi, nəşri və təbliği.

Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə üçdillilik (türk, fars, ərəb) mövcud olmuş, bir çox alim və şairlərimiz öz əsərlərinin ya hamısını, ya da bir hissəsini fars, yaxud da ərəb dillərində yaratmışlar. Ona görə də ədəbiyyatımızın başqa dillərdə yazılmış hissəsinin ana dilinə tərcüməsi və nəşri, eləcə də, ərəb qrafikası ilə qələmə alınmış əsərlərin transfoneliterasiyası qarşıda duran dövlət əhəmiyyətli milli məsələlərdən biridir. Çünki başqa dildə yazılmış və yaradılmış ədəbi-bədii və təfəkkür mədəniyyətimizin xalqa qaytarılmasına-onun istifadəsinə verilməsinə çox böyük ehtiyac vardır.

Tərəfimizdən tədqiqata cəlb olunmuş Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin yaradıcılığının araşdırılması ədəbiyyatımızın öyrənilməsinin yuxarıda qeyd olunmuş 3-cü istiqamətinə aiddir. Çünki bu böyük sənətkar indiyə qədər ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə düşməmişdir. Əslində onun əsərləri, xüsusən də “توصيف ايروان” (“İrəvanın vəsfi”) məsnəvisi ədəbiyyatımız, tarix və mədəniyyətimiz üçün yeni və milli bir mənbədir. Bədnam qonşularımız tərəfindən torpaqlarımızın 20 %-dən çoxunun işğal altında olduğu, torpaqlarımıza qarşı hər cür gizli və açıq əsassız iddiaların irəli sürüldüyü, dövlətimizin və dövlətçiliyimizin gündəndən möhkəmlənməsini heç cür qəbul edə bilməyən bədxahlarımızı bəzi aparıcı dünya dövlətlərinin ikili standartları ucbatından yerlərinə oturtmaqda və ərazi bütövlüyümüzü bərpa etməkdə çətinlik çəkdiyimiz bir vaxtda Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin “Divan”ının ortaya çıxarılması, tərcüməsi və tədqiqi həm də İrəvan şəhərinin və tarixi “Çuxursəd” vilayətinin milli türk kimliyinin minlərlə təkzibolunmaz faktlarından biri kimi əhəmiyyətlidir. Bu mənada, adığedən “Divan” mühüm ədəbi-bədii və mədəni abidə olmaqla yanaşı, həm də siyasi mahiyyət daşıyan və bədnam qonşularımıza tutarlı bir cavab səciyyəli əsərdir.

Məsələnin ədəbiyyatşünaslıq baxımından digər maraqlı tərəfi odur ki, Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvani böyük Füzulinin davamçılarından biridir, yəni o, əsərlərini həm türkcə, həm farsca, həm də ərəbcə yazmışdır.

Bu gün azərbaycanşünaslıq müstəqil bir elm sahəsidir. Bu sahədə bir çox işlər görülsə də, razılaşmaq olar ki, Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyəti az öyrənilmişdir (1, 5)¹. Bu baxımdan da M.M.Qüdsinin “Divan”ı maraq doğurur. Çünki burada xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyəti, psixologiyası və dili ilə bağlı diqqətəlayiq materiallar vardır.

“Mirzə Müslüm Qüdsi “Divan”ının filoloji tədqiqi” mövzusu iki baxımdan, xüsusilə aktualdır:

1. Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin yaradıcılığı ilk dəfə olaraq, həm də birbaşa “Divan”ının əlyazmasından araşdırılmış və yeni bir

---

¹Азербайджанцы. Историко-этнографический очерк. Баку: ЭЛМ, 1998, 300 с.

ədəbi-bədii inci ədəbiyyat və mədəniyyətimizə qovuşdurulmuşdur;

2. İrəvan və bütövlükdə “Çuxursəd” vilayəti ilə bağlı yeni və milli bir mənbə ortaya çıxarılmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın əsas obyektı ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə düşməmiş sanballı Azərbaycan şairi Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin “Divan”ıdır. Tədqiqat işinin predmeti isə şairin ərəb əlifbası ilə qələmə alınmış türkcə şeirlərinin ana dilimizə transfoneliterasiyası, lazımı izahatların verilməsi, eləcə də, ərəbcə və farsca əsərlərinin, xüsusən də “Tousifi-İrəvan” məsnəvisinin Azərbaycan dilinə tərcümə və şərh edilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi XVIII əsrin ikinci yarısı və XIX əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan şairi Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin həyatı, yaradıcılığı və ədəbi irsi haqqında ilkin mənbə, yəni şairin “Divan”ının əlyazması əsasında məlumat vermək, “Divan”ın filoloji tədqiqini həyata keçirtmək, bu unudulmuş şairimizi ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə daxil etmək üçün zəmin yaratmaqdır.

Qarşıya qoyulan məqsədi həyata keçirtmək üçün aşağıdakı vəzifələrin icrası planlaşdırılmış və həyata keçirilmişdir:

- Mirzə Müslüm Qüdsinin “Divan”ının M.Naxçıvani adına Təbriz Milli Kitabxanasında saxlanılan yeganə əlyazmasının elmi paleoqrafik təsvirini vermək;
- Müəllifin yaşayıb-yaratdığı regionun qısa tarixçəsinə nəzər salmaq, şairin dövrünün, həyatının, ictimai-siyasi, mədəni və ədəbi-bədii mühitinin xülasəsini vermək, yaradıcılığının köklərini araşdırmaq;
- Həyat və yaradıcılığının tədqiqi tarixini öyrənmək;
- “Divan”dakı əsərləri yazıldığı dillər üzrə qruplaşdırmaq;
- Türkdilli əsərlərinin müasir Azərbaycan əlifbasına transfoneliterasiyasını həyata keçirmək;
- Fars dilindəki əsərləri, xüsusən də “Tousifi-İrəvan” (“İrəvanın vəsfi”) məsnəvisini ana dilinə tərcümə və şərh etmək;
- Ərəb dilindəki əsərləri Azərbaycan dilinə çevirmək;
- “Divan”ın əlyazması əsasında M.M.Qüdsinin yaradıcılığını təhlil etmək, onun yaradıcılığına folklor və klassik irsin təsirini müəyyənləşdirmək;

- M.M.Qüdsinin Azərbaycan ədəbiyyatında, eləcə də, farsdilli ədəbiyyatdakı yerini müəyyənləşdirmək;
- M.M.Qüdsinin yaradıcılığının üslub və janr xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- Şairin əsərlərinin ideya-məzmun xüsusiyyətlərinin, bədii-poetik və estetik özəlliklərinin elmi təhlilini vermək.

Mövzunun tədqiq səviyyəsi. “Mirzə Müslüm Qüdsi “Divan”ın filoloji tədqiqi” mövzusu nəinki işlənmiş, hətta şairin adı və “Divan”ı bu günə qədər nə Azərbaycan Respublikasında, nə də İran İslam Respublikasında ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinə düşməmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu günə qədər M.M.Qüdsinin həyat və yaradıcılığı, eləcə də, “Divan”ı araşdırılmamış və elmi-tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu baxımdan, “Mirzə Müslüm Qüdsi “Divan”ın filoloji tədqiqi” mövzusu və mövzu ətrafında ilkin mənbədən-əlyazmadan aparılan tədqiqat elmi baxımdan tamamilə yeni bir araşdırmaadır. Bu araşdırma ilə nəinki unudulmuş bir şairimiz və onun yaradıcılığı haqqında geniş və hərtərəfli məlumat elmi dövriyyəyə buraxılır, həm də onun adının və “Divan”ın ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə salınması üçün zəmin hazırlanır. Tədqiqatın digər bir yeniliyi isə araşdırılan “Divan”ın ilkin qaynaq səviyyəsi daşmasıdır. Təbii ki, iş prosesində həm də əlyazma üzərində əhəmiyyətli tekstoloji araşdırma aparılmış, “Divan” filoloji tədqiqə cəlb edilmişdir. Mövcud araşdırma həm də bu sahədə tarixi bir əlyazmaya əsaslanan elmi-nəzəri və əməli tədqiqatdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Nəzəri və praktiki baxımdan bu tədqiqat xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki tədqiqatçılar, dərslük tərtib edənlər, ayrı-ayrı sahələrin mütəxəssisləri və tələbələr bu tədqiqatdan və onun nəticələrindən əməli olaraq faydalana bilərlər. Bundan başqa, kütləvi informasiya vasitələri əməkdaşlarının, eləcə də, geniş oxucu kütlələrinin bu tədqiqatın nəticələrindən faydalanmaq imkanları vardır.

Digər bir tərəfdən ilk dəfə olaraq unudulmuş bir şairimiz və onun “Divan”ı haqqında müfəssəl məlumat elmi dövriyyəyə daxil edilir, ədəbiyyatımızın yeni bir siması gün işığına çıxarılır, mədəniyyətimiz zənginləşdirilir.

M.M.Qüdsi İrəvaninin ortaya çıxarılmış “Divan”ı həm də İrəvan şəhəri və bütövlükdə Çuxursəd vilayətinin tarixinə dair yeni və tutarlı bir mənbə, erməni iddialarına qarşı təkzibedilməz cavab, tarixi sənəddir.

Tarixçilərin də haqlı olaraq vurğuladıqları kimi, Azərbaycan tarixinin xüsusi məqsədlərlə təhrif edilmiş və saxtalaşdırılmış səhifələri çoxdur (2, 5)². Bu baxımdan, indiki şəraitdə, belə əlyazmaların ortaya çıxarılması və tədqiqata cəlb edilməsinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti sübuta ehtiyacı olmayan aksiomadır.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqat şəxsi araşdırmalar əsasında aparılmışdır. Araşdırmada tarixi-müqayisəli və nəzəri yanaşma metodundan istifadə olunmuşdur. Amma önəmli odur ki, tədqiqat əsasən birbaşa tarixi əlyazma nüsxəsinin tədqiqi əsasında həyata keçirilmişdir.

M.M.Qüdsinin “Divan”ı üzərində işləmək üçün, əvvəlcə, əlyazmadakı əsərlər üzərində tekstoloji iş aparılmış, mətnlərin düzgün oxunulmasına çalışılmışdır. Daha sonra əsərlərin hamısı kompüterdə yığılmış və çap olunmuşdur. Bu, həm də ona görə edilmişdir ki, “Divan”ın nəşri də nəzərdə tutulmuşdur. Məlum olduğu kimi, əlyazmalarda Şərq səhifələnmə qaydası, yəni səhifələrin ardıcılığının pozulmaması üçün hər səhifənin sonunda (ayrıca sətirdə) növbəti səhifədə gələn birinci söz qeyd edilir. Bu qayda ilə orijinaldan götürülmüş istinadlar (nümunələr) kompüter variantından alınsa da, onların səhifə nömrələri orijinaldakı nömrələrə uyğun gəlir. Çünki orijinal variant skayn şəklində olduğu üçün oradan nəyisə seçərək istinad olaraq götürmək qeyri-mümkün idi. Düzdür, müasir kompüter texnologiyaları skayn materialını çətinliklə də olsa, vörd proqramına salmağa və üzərində işləməyə imkan verir. Lakin əlyazmada qısa saitlər (ə, e, o) verilmədiyindən, eləcə də, sırf Azərbaycan dilinə aid səslər (ö, ü, ı) üçün ərəb qrafikalı əlyazmalarda müvafiq işarə əlaməti olmadığından, mətnin oxunması problem yaradır. Digər tərəfdən, “Divan”ın yazıldığı dövrdə fars, eləcə də, əski Azərbaycan əlifbasında qaf hərfi (𐎧)mövcud olmamış, bu hərfin ifadə etdiyi səslər (g və q) də kaf (𐎧) hərfi ilə verilmişdir. Bundan başqa, türk dilində yazılan əsərlərdə əvvəldə gələn “i” saitini ifadə etmək üçün əlef və ye hərflərinin kombinasiyasından istifadə edilmiş, sözün ortasında gələn “i” və “a” səslərinin ifadəsi üçün hərəkə (hərfaltı və ya hərfüstü işarə) qoyulmamış, sözlərin sonunda gələn sağır “nun” səsi (nq) xüsusi hərf birləşməsi (“n”+“kaf”) ilə işarə olunmuşdur. Azərbaycan dilindəki q səsinə ifadə

---

² Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XVIII-XX əsrin əvvəlləri. I c. Bakı: Çarşoğlu, 2010, 616 s.

etmək üçün “ğaf” hərfindən, sözlərin sonunda gələn ə səsini bildirməkdən ötrü “ha” hərfindən istifadə olunmuşdur. Əlyazmanın mətni yığılarkən qeyd olunan detallar nəzərə alınmış və əlyazmanın kompüter mətni orijinalda olduğu kimi yığılsa da, farsca əsərlərində lazım olan yerlərdə “kaf” hərfinin “qaf”a dəyişdirilməsi üçün onun üzərinə bir xətt (sərkeş) əlavə edilmişdir. Əlyazma üzərində həm də tekstoloji iş aparılmış, türkcə əsərlərin fonetransliterasiyasında sözlər və onların transkripsiyasının orijinallığının qorunub saxlanılmasına çalışılmışdır. Nəticədə, əlyazma üzərində uzun müddət iş aparılmışdır. Daha sonra əlyazmadakı əsərlər yazıldığı dillər (türk, fars və ərəb) üzrə qruplaşdırılmış və tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat işində elmi-kütləvi nəşrlər, arxivlər, kitabxanalar, eləcə də sahə ilə bağlı keçirilən tədbirlər və internet saytlarından əldə olunan materiallardan istifadə olunmuşdur. Ancaq əsas mənbə Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin Təbrizin Məhəmməd Naxçıvani adına Milli Kitabxanasında 2814 şifrə ilə xüsusi qiymətli əlyazmalar bölməsində qorunub saxlanan “Divan”ı olmuşdur. Tədqiqat işi ilə bağlı bir neçə dəfə adıgedən kitabxanaya səfər edilmiş, işin bir hissəsi orada icra olunmuşdur. İş prosesində həmin kitabxanada saxlanan 10 mindən artıq əlyazmanın kataloqları əldə olunaraq AMEA Şərqsünaslıq İnstitutuna gətirilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəa və nəticələri müxtəlif elmi-nəzəri konfrans materiallarında, elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalə və tezislərdə, eləcə də, kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən internet saytlarında yayılmış yazı və materiallarda öz əksini tapmışdır.

Mövzu üzrə 8 məqalə dərc etdirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 4 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş”ində mövzunun aktuallığı və elmi yeniliyi əsaslandırılmış, onun öyrənilmə dərəcəsi və mənbələrindən bəhs olunmuş, araşdırmanın məqsəd və vəzifələri, metodoloji prinsipləri,

nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyən edilmiş, ümumi strukturu göstərilmişdir.

Dissertasiyanın “**Mirzə Müslüm Qüdsinin həyatı və yaradıcılığı**” adlanan **birinci fəsl**i üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə “**Dövrü, mühiti və həyatı**” adlanır. Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvani Abbas oğlu ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə düşməmiş sanballı Azərbaycan şairlərindən biridir. Onun XVIII əsrin 70-ci illərində Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri İrəvanda doğulduğunu təxmin edirik. Bu təxmin ona əsaslanır ki, onun oğlu Hacı Mirzə Ağası 1784-cü ildə doğulmuşdur. Şairin ölüm tarixi də dəqiq məlum deyildir.

Hələlik M.M.Qüdsinin elm aləminə “Divan”ının yeganə əlyazma nüsxəsi məlumdur. Qüdsinin zamanının 3 əsas dilini mükəmməl bilməsi, hərtərəfli bilik və savada malik olması, xüsusən də “Divan”ın mükəmməlliyi belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, şairin digər əsərləri də olmuşdur.

F.Vəlioğlu yazır ki, Hacı Mirzə Ağası İrəvani Mirzə Səlim Qüdsi İrəvaninin oğludur (3, 42)³. T.Həsənzadənin “Qacarlar dövrünün titulları” kitabında isə Hacı Mirzə Ağası İrəvaninin atasının adı yanlış olaraq Hacı Mirzə Müsəlləm İrəvani kimi verilir (4, 39)⁴. Göründüyü kimi, Mirzə Müslüm Qüdsinin adı bəzi mənbələrdə səhvən Səlim və Müsəlləm kimi getmişdir. Çünki “lam” hərfinin üzərində təşdid işarəsi olduğunu güman edərək “Moslem” sözünü rahatlıqla “Mosəlləm” kimi oxumaq mümkündür, yaxud da “m” samitinin aydın yazılmaması o sözün “Səlim” kimi oxunmasına səbəb olur.

Bugünkü Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi tarixi Çuxursəd vilayətinin bir parçasıdır. Bütövlükdə Cənubi Qafqaz, xüsusən də, tarixi Çuxursəd regionu dünya sivilizasiyasının ən qədim ocaqlarından biridir. İrəvan çuxuru Bütöv Azərbaycanın tarixinə görə ən qədim, coğrafi-siyasi mövqeyinə görə ən strateji, təbiətinə görə ən zəngin vilayətlərdən biridir (5, 5)⁵. Firudin bəy Köçərli haqlı olaraq yazırdı ki, İrəvan şəhəri keçmişdə üləma, füsəha və şüəra mərkəzi olmuşdur (6, 19)⁶. Vətənsəvər M.M.Qüdsi qədim tarixə və böyük

---

³Vəlioğlu F. Azərbaycanın görkəmli islam alimləri. Qum: 2000, 186 s.

⁴Həsənzadə T. Qacarlar dövrü titulları. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 245s

⁵Azərbaycan folkloru antologiyası. X kitab. İrəvan çuxuru folkloru (tərtibçilər: H.İsmayilov, Ə.Ələkbərli). Bakı: Səda, 2004, 472 s.

⁶Zeynalov Ə. İrəvan ziyalıları. Bakı: Oğuz eli, 1999, 368 s.

mədəniyyətə sahib olan belə bir yurdda doğulmuş və yaşayıb-yaratmışdır. Onun nəslə öz gözəl və tarixi şəhərlərinin şərəfinə özlərinə İrəvani soyadını götürmüşdür.

“**Həyat və yaradıcılığının tədqiqi tarixi**” adlanan ikinci bölmədə qeyd olunur ki, M.M.Qüdsinin həyat və yaradıcılığı bu günə qədər tədqiq olunmamışdır. M.M.Qüdsi haqqında ilk məlumatlara Təbriz alimləri Ə.Dövlətabadi və S.Sərdariniyanın əsərlərində rast gəlinir. Belə ki, Ə.Dövlətabadi 1990-cı ildə fars dilində çap etdirdiyi “سرایندگان شعر فارسی در قفقاز” (“Qafqazda fars dilli şairlər”) əsərində (7)⁷ ilk dəfə olaraq Mirzə Müslüm Qüdsinin “Divan”ının bir əlyazma nüsxəsinin Təbriz şəhərində Hacı Məhəmməd Naxçıvani adına Milli Kitabxanada 2814 sayılı şifrə ilə qorunması barədə məlumat vermişdir.

M.M.Qüdsinin “Divan”ından bəhs edən S.Sərdariniya isə 2001-ci ildə Tehrandə fars dilində nəşr etdirdiyi “ایروان یک ولایت مسلمان نشین بود” (“İrəvan müsəlmanlar yurduymuş”) əsərində (8)⁸ İrəvanın tarixini araşdırarkən zaman-zaman M.M.Qüdsinin “توصیف ایروان” (“İrəvanın vəsfi”) məsnəvisindən misallar gətirmiş, kitabın sonunda isə adığedən məsnəvinin tam mətnini oxuculara təqdim etmişdir.

Etimad üs-Səltənəyə görə, Mirzə Müslüm İrəvani zamanının alim və şairlərindən biri olmuşdur (9, 306)⁹.

Bəzi mənbələrdə M.M.Qüdsinin adı çəkilsə də, onun yaradıcılığından söhbət açılmamışdır (10)¹⁰.

Bundan başqa, Z.Məhərrəmovun “İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik” əsərində (11)¹¹ Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin adı iki dəfə və yanlış olaraq başqa-başqa şəxslər kimi verilmişdir.

“**“Divan”ının əlyazması**” adlanan üçüncü bölmədə qeyd olunur ki, bəzi müəlliflərin haqlı olaraq vurğuladıqları kimi, XVI-XVII əsrlərdən başlayaraq, xüsusən də Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda olduqca geniş tarixi-ədəbi mənbələr yaradılmışdır (12,

---

7. دولت ابادی عزیز. سرایندگان شعر فارسی در قفقاز. تهران. 1990. 306 ص.

8. سرداری نیا صمد. ایروان یک ولایت مسلمان نشین بود. تهران. انتشارات زوفا. 2001. 246 ص.

9. اعتمادالسلطنه. صدرالتواریخ. تهران. نشریه نی. 246 ص.

10. <http://www.zinati.de/Images/Haji>

11. Məhərrəmov Z. İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik (1800-1920-ci illərdə ədəbi-mədəni mühit). Bakı: Nurlan, 2010, 320 s.

287)¹². Sonrakı dövrlərdə bu proses daha geniş vüsət almış və daha sürətlə davam etmişdir. Belə mənbələrdən biri də M.M.Qüdsinin “Divan”ıdır. Bu əlyazma 78 vərəqdən ibarətdir. Onun paleoqrafik xüsusiyyətlərinə gəlincə, əlyazmanın cildi bir qatlı qara dəridən (tamac) hazırlanmışdır. Cildinin ölçüsü 16x23,5 sm-dir. Hər səhifədə 19 beyt (sətr) mövcuddur. Mətn nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Yazıların ölçüsü 10,5x17 sm-dir. Kağızı Avropa kağızıdır. Divan minacat (yaradıcı, yaradılmış və ilahi ehkamlar haqqında qəsidələr), nət (Peyğəmbərin (s) vəsfi), mədh, fəxriyyə, məsnəvi, qəsidə, mərsiyə və ağılardan, tarixi və təbii hadisələrin mahiyyətindən bəhs edən digər şeirlər, eləcə də farsca, türkcə və ərəbcə qəzəllərdən ibarətdir.

“M.M.Qüdsinin “Divan”ında üçdillilik” adlanan **ikinci fəsil** üç bölmədən ibarətdir. M.M.Qüdsinin “Divan”ında irili-xırdalı 114 şeir vardır. Onlardan 15-i türkcə, 4-ü ərəbcə, qalan 94-ü isə farsca yazılmış əsərlərdir. Bundan başqa, “Divan”dakı 31-ci şeir müləmmədir. Onun əsas hissəsi türkcə olsa da, bəzi hissələri farsca və ərəbcə yazılmışdır. Birinci bölmə **“Türkcə şeirləri”** adlanır. M.M.Qüdsinin “Divan”ında ən çox diqqəti çəkən şeirlər şairin doğma ana dilində olan türkcə əsərlərdir. Bu şeirlər həm forma və həm də məzmun baxımından bir-birindən fərqli və maraqlıdır. Şairin bütün “Divan”ı, eləcə də, oradakı türkcə əsərləri, sanki, onun tələsiz və kədərli həyatının bəyanıdır. Hətta “Divan”da türkcə verilmiş birinci şeirin ilk misrası belə bu kədərlə başlayır; qələmini əlinə alan və ruzisini çıxarmaq istəyən şairin qələmi, yazmağa macal tapmamış, sınır və onun könlü xarab olur. Sanki, şair bununla demək istəyir ki, “nəyə əl atdımsa, alınmadı”.

Ümumiyyətlə, M.M.Qüdsi təbiətən narahat bir insan olmuş, dünyanın sirlərindən baş çıxarmağa çalışmışdır. Bəzən şairin özü də bunun fərqi varır və yazır ki, günəş gecəyə üz tutdu, dünyaya qara astandan zülmət pərdəsi çəkildi, insanların hamısı evlərində rahat edir, mən məhzun isə ayıq oturub fikrə daldım.

Şairin türkcə əsərləri bir neçə baxımdan dəyərləndirilə bilər. Əvvəla, onlar o dövrün Azərbaycan (türk) dilini, xüsusən də onun İrəvan dialektini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir və bu sahənin tədqiqatçıları üçün dəyərli material ola bilər. İkincisi, M.M.Qüdsinin

---

¹²Abbaslı M. Sefevilerin kökenine dair. //Türk Tarih Kurumu. Belleten. 158.say. Ankara: TTK Basımevi, 1976, 354 s.

türkcə əsərlərində ərəb və fars sözləri çox işlənmişdir. Bu baxımdan onları üç yerə bölmək olar: 1. Asan anlaşılan əsərlər. Yəni, sanki, sadə xalq danışq dilini özündə barındıran və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini xatırladan ritmik və oynaq şeirlər; belə şeirlər özlüyündə onun müəllifinin həm də musiqiyə yaxşı bələd olmasını ifadə edir. Şairin “Olsun”, “Görmədim”, “Bağından”, “Etdi”, “Etdin” kimi şeirləri bu qəbildəndir. 2. Çətin anlaşılan əsərlər. Bu qəbildən olan əsərlərdə ərəb və fars dilindən alınmış söz və ifadələr o qədər çox yer alır ki, onların müasir oxucu tərəfindən anlaşılmasında çətinlik yaranır. 3. Bəzən isə eyni bir əsərdə hər iki xüsusiyyət (asan və çətin anlaşılma) vəhdət təşkil edir.

M.M.Qüdsinin türkcə əsərləri içərisində qəzəlləri xüsusi yer tutur. Onların əsas mövzusu isə hər zaman aktual olmuş bəşəri məhəbbət duyğularının tərənnümüdür. Bu baxımdan “İttifaq etdi fəqan-ü-ahilən zarım bənim” mətləli qəzəli çox diqqətəlayiqdir. Qəzəlin birinci beytində şair belə bir maraqlı halı təsvir edir ki, onun fəqanı, ahı və zarı ittifaq ediblər ki, bəlkə, yarı ona rəhm etsin, lakin yenə də zalım yar ona rəhm etməmişdir.

Lirik qəhrəmanın fikrincə, gülşəni eyş məkanına çevirməyə ehtiyac yoxdur, çünki, gülşənin ətəyi, məhz özünün qanlı göz yaşı ilə gülzar olmuşdur.

Sevgidən doğan kədər şairin qəddini bükmüş, onun kam almaq vaxtı keçmişdir, amma yenə də üzüdönmüş bəxti qamətini düzəltmir. Şair hər zaman öz bəxtini üzüdönmüş (qara) hesab etmiş və ondan gileylənmişdir.

Eşq cəfəkeş aşiqi elə üzmüşdür ki, o, əyləncədən kənar qalmış və rəqibin ayağına düşmüşdür. Hətta iş o yerə çatmışdır ki, o, eşq odundan şərəf və arını da itirmişdir:

بزمن اخراج اولوب دوشدوم رقيبنيك پايه
عشق اودوندان سلب اولوبدور غيرت و عارم بنم

(13, 149)¹³.

(Bəzmdən ixrac olub düşdüm rəqibin payinə,
Eşq odundan səlb olubdur qeyrət-ü-arım bənim.)

¹³. قدسی میرزا مسلم. دیوان. کتاب خانہ ملی تبریز. شماره نسخه خطی 2814.

Sevgilisinə müraciət edən şair, yazır ki, bir müddətdir, sənin vəslinin nemətindən kənar qalmışam, ona görə də, hər axşam mənim iftar süfrəm ürəyimin qanı olmuşdur.

Bu qəzəl başdan ayağa eşq aləminin bir hissəsinin həqiqi həyatdan götürülmüş canlı təsviridir. Şair vurulduğu gözələ xitabən yazır ki, sən öz dilinlə mənim qətlimə qərar verdin. Səndə gördüyüm “insaf”a görə mən bunu inkar edə bilmərəm. Başqa sözlə desək, sanki, şair deyir ki, “daha sənə sözüm yoxdur”.

İkinci fəslin ikinci bölməsi “**Farsca şeirləri**” adlanır. M.M.Qüdsinin farsdilli əsərlərinin forma və məzmununda həm klassik ənənəyə sadiqlik, həm də yenilikçilik ruhu vardır. Divanın başladığı farsca birinci qəsidə öz fəlsəfi məzmunu ilə seçilir:

قصور نقص قبول مواد می باشد
مفاد نقص بود ذاتی ذوات مواد
بنای ذاتی و ذات تمامی اشیا
ز اختلاف و تخلف نمی رود بر باد

(14, 4)¹⁴.

(Çatışmazlığın çatışmazlıqları maddələrə xasdır,
Çatışmazlığın mənalari maddələrin zatlarının zatıdır.
Zatın əsası və bütün əşyaların zatı,
Ziddiyyət və pozulmadan yox olmur.)

Göründüyü kimi, şair burada fəlsəfənin əksiliklərin ziddiyyəti və vəhdəti, eləcə də maddənin bir haldan başqa hala keçməsi və itməməsi qanunlarına işarə edir.

Şairin farsca əsərlərində ana mövzulardan biri də dövrünün ayrı-ayrı mənəbə sahiblərinin tərifləri və mədhidir. M.M.Qüdsinin farsca əsərləri içərisində ayrı-ayrı şəxslərin, xüsusən də gənclərin ölümü münasibəti ilə yazdığı ağıllar da diqqəti cəlb edir.

M.M.Qüdsinin "در وصف زمستان" (“Qışın tərif”) əsəri təbiətin təsviri baxımından klassik bir nümunə sayıla bilər. Bu şeirdən məlum olur ki, onun yaşadığı dövrdə elə güclü günəş tutulması baş vermişdir ki, yer kürəsi bəşəriyyət üçün sıxıntı gətirmişdir.

M.M.Qüdsinin əsərlərinin hər biri, sanki, bir epizodun bədii təsviridir. Şairin farsca qəzəlləri, xüsusən də, "با دیگران" (“Başqaları ilə”), "خویشتن" (“Öz”), "رفتی" (“Getdin”), "سوخت" (“Yandırdı”), "کردم" (“Etdim”), "کنی" (“Edəsən”), "کردند" (“Etdilər”), "نشینم" (“Oturmayım”),

¹⁴Eyni mənbə

"ماندم" ("Qaldım"), "داشتم" ("Varım idi") və s. kimi rədifli əsərləri həm forma, həm də məzmunca farsdilli poeziyanın klassik nümunələri sayıla bilər.

Eşqlə bağlı bir çox klassiklər müxtəlif fikirlər söyləmişlər. M.M.Qüdsiyə görə, eşq oddan yaranmışdır. M.M.Qüdsinin eşqi bəşəri bir eşqdır. Bu eşqi Sədinin, Xaqaninin, Nizaminin, Hafızın, Nəsiminin, Füzulinin və onlarla digər klassiklərin tərənnüm etdiyi eşq anlayışı ilə müqayisə etmək olar. Şair qəzəllərindən birində yazır ki, bütün sevgililər hicrindən məhv oldular, ancaq mənim bədənim sənin hicranına qarşı güclü olduğundan əzablı canla ortada baş-başa qaldım. Həmin şeirin başqa bir beytində şair sevgilisinə üz tutaraq deyir ki, mən sənin görüşünə ona görə gəlmədim ki, səbir sahibiyəm. Yox, hicrindən gücsüz olduğum üçün zəifliyimdən karvandan qaldım. Qəzəlin məqtəsindən belə məlum olur ki, şairin sevgilisi Şiraza tərəf getmiş, özü isə İsfahanda qalmışdır, onun fəqanı və ahı da, məhz sevgilisinin getdiyi həmin gündən başlamışdır.

Başqa bir şeirində isə M.M.Qüdsi dilin vəzifəsinin ürəyin dərđini dilə gətirmək olduğunu yazır, lakin lal və əsir dil nə deyə bilər? Şair gözələ müraciətlə yazır ki, sənə gözəllik və füsunkarlığı, mənə isə eşqi ənam etmişlər, sənin saçlarının ucunu həlqə kimi bağlamış, ürəklərin ovlanması üçün ondan tələ düzəltmişlər.

Yarını görməkdən ümidini itirmiş şair, onun bir məktubu ilə təsəlli tapmaq istəyir və deyir ki, nə olar, bir məktubunla məni yad et və mənim qəmpərvər ürəyimi bir anlığa da olsa, sevindir? Nəhayət, aşiqin istədiyi baş verir. O, sevgilisindən məktub alır və aldığı məktub onun cansız bədəninə yenidən ruh verir. Bunu görə şair etiraf edir ki, əvvəllər məktubun insana can bəxş etdiyini eşitmişdim, məktubu görəndən sonra isə bunun belə olduğuna əmin oldum.

Şair ölümü asan sanır, ancaq onun ah-vayı ondandır ki, o, öləndən sonra sevgilisi onun məzarına gələcək və fəryad edəcəkdir.

Lirikaya üstünlük verən şair, görünür, yaşlı vaxtında gənc bir nəzəninə vurulmuş və bu hadisə İsfahan şəhərində baş vermişdir. O, İsfahandan qayıdandan sonra da uzun müddət həmin gözəli unuda bilməmişdir. Şair belə düşünür ki, onun yeganə bir əlacı qalmışdır ki, o, hər gün öz ürəyini sabahın ümidi ilə müalicə eləsin.

M.M.Qüdsinin əsərlərində vətən həsrəti və nisgili də vardır. Belə məlum olur ki, o, bir müddət öz doğma yurdundan kənardə yaşamışdır.

M.M.Qüdsinin böyük marağ doğuran əsərlərindən biri də "ای قمری" ("Ey qumru") əsəridir. Şair burada qumru quşuna müraciət edir və sanki, dərdlərini onunla "bölüşür".

"Ərəbcə şeirləri" adlanan üçüncü bölmədəşairin ərəbcə əsərləritəhlil olunmuşdur. Onların əsas mövzusu məhəbbətdir. Bu qəbildən olan şeirlərindən birində şair yazır ki, bir qıza o dərəcədə aşıq oldum ki, ondan başqasını sevməyi Allaha şəriq qoşmaq kimi qəbul edirəm. Gözüm ondan başqasını görməz, qəlbim ondan qeyrisini qəbul etməz. Sevdidi qızın ayrılığı şairi divanə etmişdir. Onun ürəyi eşqdən od tutub yanır. Sevgilisindən uzaq düşməsindən sonra şairin qəlbi sevincin nə olduğunu unutmuş və daim əzaba məruz qalmışdır. Ancaq şair bir şeydə təsəlli tapır ki, sevgilisi üzünü ondan gizlətsə də o, öz xəyallarında onu görə bilir. Şair bu fikirdədir ki, eşq könüldədir və onun əlacı yoxdur. Dənizdə batan bir şəxs kimi aşıqın də səbr etməkdən başqa əlacı yoxdur. Şair sevgilisinin hicranını yanar odun tüstüsü hesab edir və deyir ki, bu tüstü məni yandırdı. Daha sonra o, öz-özündən soruşur ki, tüstüsü məni belə yandırdı, bəs alovun özü olsaydı, necə olardı? Şairə görə, sevgilisini xatırlamaq odda yanmağa, ondan ayrı qalmaq isə dadlı bir şeyi yeməyib səbr etməyə bənzəyir. O, belə hesab edir ki, sevgilisindən ayrı qalmaq ruhun bədəni tərək etməsi kimi qorxuncdur. Sanki, ayrılıq və səbr öz aralarında anlaşmış və aşıqı öldürmək barədə sövdələşmişlər. Ona görə də artıq şairin tək bir istəyi vardır; sadəcə olaraq sevgilisinin xatirələrində qalmaq.

Dissertasiyanın üç bölmədən ibarət olan III fəslə **"M.M.Qüdsinin "Divan"ının ideya-məzmun xüsusiyyətləri"** adlanır. Birinci bölmənin adı **"Əsərlərində məhəbbət mövzusu"**dur. Poeziya arzu olunan dünyanın sənət dili ilə bədii və həyəcanlı vəsfidir (15, 6)¹⁵. O, həm də insanın sevgi və məhəbbətinin poetik bir şəkildə bəyanıdır. Bu mənada, lirik şair olan M.M.Qüdsinin əsərlərində ən çox diqqəti cəlb edən mövzulardan biri məhz məhəbbət mövzusuudur. Şairin tərənnüm etdiyi məhəbbətin dini (ilahi) və bəşəri yönləri vardır. Onun dini məhəbbəti bəzən bəşəri sevgisini üstələyir. Şair "Görmədim" mətləli türkcə qəzəlinde sevgilisinə müraciət edərək deyir ki, sultan Rzanın (ə) dərğahından sonra üz sürtmək üçün sənin dərğahından başqa yeri layiq görmədim.

¹⁵ احمدعلي رجائي. هنر شاعري اقبال، مجله دانشكده ادبيات. مشهد، شماره 1، 1346، 129 ص.

Şairin şərinə tərif dediyi afət elə gözəldir ki, onun ecazkar hüsnünü görəndə kafir kafirlikdən dönüb haqqa və dinə gələr. Şair sübh vaxtı qönçə ilə bülbülün söhbətini eşidir. Bu söhbət onun yadına sevgilisi ilə vüsəl günlərini və əyləncəsini salır və onu bihuş edir. Şairin sevgilisi onun surətini saraltmış, ona məftun olanlardan yalnız onu qocaltmışdır.

Şairin sevgilisi o qədər məlahətli və lətifdir ki, öz gözəlliyi və füsunkar nazı ilə təkcə aşiqinin canının rahatlığını əlindən almamış, bəlkə, onun zülfünün ətri səhər çağı nəsimi də rahatsız etmişdir.

Cani-dildən sevən şair düşünür ki, yarını görməyən aşiq yer üzündə qalmağı neyləyir? Yəni yarı görməməkdənsə, ölüm daha yaxşıdır. Bu məntiqi düşünən şair xəcalətdən yerə girir:

بر اوزره قالمقى نيلر نكارين كورمين عاشق
خيال ايتنوم بومعنى يره گر دوم خجالتن

(16, 152)¹⁶.

(Yer üzrə qalmağı neylər nigarın görməyən aşiq,
Xəyal etdüm bu mənaı, yerə girdüm xəcalətdən.)

Şair bəzən eşqdən qaçmaq istəyir, lakin bu, mümkünmü? O, sevgilisinin qəmzəsinin iti qılıncından qaçmaq istərkən onun qarışıq zülfünün tələsinə düşür.

Həcmindən asılı olmayaraq, M.M.Qüdsinin bütün əsərlərində fəlsəfi məna və dini məzmunla yanaşı, sevən bir insanın-aşiqin odlulovlu ürək çırpıntıları da aydın şəkildə hiss olunur.

Üçüncü fəslin ikinci bölməsi **“İrfani, dini-fəlsəfi və ictimai görüşləri”** adlanır. M.M.Qüdsi çox mömin bir şəxsiyyət olmuşdur. Ona görə, suyun sadəliyində belə bir səbəb vardır, lakin bu səbəbin şərhə və izaha ehtiyacı yoxdur, çünki onu Yaradan belə yaratmışdır. Şair hesab edir ki, İlahidən əmr olmasa, su belə axmaz, Onun qadağası olmasa, çərxi-fələk sabit olmaz. M.M.Qüdsiyə görə, Allah hər şeyin mənbəyidir. Dünyanın bir çox filosofları kimi o, da Allahın özünü hər şeydə göstərdiyi inancını daşıyır.

Şair dünyanın 4 ünsürdən yarandığına inanır. O, belə hesab edir ki, bu dörd ünsür və sevgilisi aşiqi xəncərə çarpdırır.

¹⁶. قدسی میرزا مسلم. دیوان. کتاب خانہ ملی تبریز. شماره نسخه خطی 2814.

Həyatın mənasını yazıb-yaratmaqda görən şairə görə, insan özündən sonra nə qədər çox əsər qoyarsa, onun adı o qədər də tarixə düşər və cənnət qapısına yazılar.

M.M.Qüdsinin “Divan”ındakı türkcə əsərlərindən məlum olur ki, o, ana dilini çox sevmiş, onun bütün incəliklərinə bələd olmuşdur. Şairə görə, onun ana dili şəkərə bərabərdir və ehsan olaraq xalqına bağışlanmışdır.

Klassiklərin əksəriyyəti kimi, M.M.Qüdsidə də həyatın ziddiyyətlərlə dolu olması, haqsızlıqların və ədalətsizliklərin baş alıb getməsi və zəmanədən şikayət motivləri tez-tez gözə çarpar. Şair həyatda gördüyü zülmərdən, çəkdiyi qəm və kədərdən gözünün yaşla dolduğunu və göz yaşının onu boğmaq üçün tufan etdiyini yazır.

Vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə inanan şair, yerdə baş verən hadisələrin səbəbini göydə və göy cisimlərində görür. Bu, səbəbsiz deyildir. E.Bertelsin haqlı olaraq vurğuladığı kimi, müsəlman Şərfinin, demək olar ki, bütün böyük müəllifləri cüzi istisnalarla bu və ya digər şəkildə sufizmlə bağlı olmuşlar (17, 54)¹⁷.

Şair öz əsərləri ilə insanları həyatı sevməyə, onun qədrini bilməyə və xəyallara uymamağa çağırır. O, beytlərindən birində deyir ki, heç kim o biri dünyaya səfərdən geri dönməmiş, ölüm təhlükəsindən heç bir şeyx və mürşid xilas olmamışdır. M.M.Qüdsi taleyə inansa da, əzmin gücünə də güvənir və insanın öz iradəsi ilə taleyini dəyişə biləcəyini vurğulayır. Bu qəbildən olan fikirlərində şair insanları mübariz olmağa, həyatın çətinliklərinə qarşı mətanət və iradə nümayiş etdirməyə çağırır.

Şairin fəlsəfi poeziyasının təhlili belə bir nəticə hasil etməyə imkan verir ki, M.M.Qüdsi özü də dövrünün böyük sufilərindən biri olmuşdur. Sufi şair, Yaradana müraciət edir və deyir ki, sənin aşıqlərinin bədənlərində paltar olmaz, onların əynindəkilər kəfəndir, yəni onlar hər zaman Sənə qovuşmağa müştaqdırlar. Bəzən isə şairin sufi düşüncələri digər fikirlərini üstələyir və o, özündən keçmənin və Allahdan başqa hər şeydən birdəfəlik əl üzmənin vacib olduğunu yazır.

Üçüncü fəslin üçüncü bölməsi ““Tousifi-İrəvan” məsnəvisi İrəvanın tarixi, coğrafiyası və milli kimliyinin öyrənilməsi üçün mənbə kimi” adı altında təqdim olunur. M.M.Qüdsinin “Divan”ındakı

---

¹⁷Бертельс Е.Э.Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. Москва: Наука, 1965, 552 с.

əsərləri içərisində farsca yazılmış “İrəvanın vəsfi” məsnəvisi onun yaradıcılığının zirvəsi sayıla bilər. Məsnəvi, adından da görüldüyü kimi, İrəvan şəhəri və ətrafının vəsfinə həsr edilmişdir. 300 beytdən ibarət olan bu əsər o qədər mükəmməl və əhatəli yazılmış, o dövr İrəvanının özəllikləri və gözəllikləri bədii sözün sehri və qüdrəti ilə o dərəcədə incə, lətif və gözoxşayan bir dillə, mükəmməl bir şəkildə təsvir edilmişdir ki, oxucu həm şairin fitri istedadına heyran olur, həm də bu gözəlliklərdən estetuk zövq alır. Bundan başqa, həm də ruhən o yerləri və tarixləri dolaşır, İrəvanı, onun tarixi, coğrafiyası, təbiəti, insanları, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti və digər bütün səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə təsəvvür edir, sanki, o dövr İrəvanını seyrə çıxır və hər şeyi öz gözləri ilə görür.

M.M.Qüdsi bu şeiri ilə böyük bir vətənpərvər şair olduğunu sübut edir. Bu üzdən də “İrəvanın vəsfi” əsərinin mayası vətənə olan sevgidən və məhəbbətdən qaynaqlanır. “İrəvanın vəsfi” o qədər uğurlu alınmışdır ki, şair başqa heç bir əsər yazmasaydı belə, bu əsərlə tarixdə qala bilərdi.

Vətəni sonsuz coşqu ilə sevən və dünyanı insana bənzədən M.M.Qüdsi, onun ruhunun məhz İrəvan olduğu qənaətindədir. Şair doğma şəhərinin var-dövlətinin tükənməz olmasını qiymətli və bərəkətli torpağı ilə əlaqələndirir, onun yerüstü və yeraltı nemətlərini sadalayır, torpağının əsasən dəmyə olduğunu, ona səpilən bir ovuc toxumun sonsuz sayda məhsul verdiyini vurğulayır. Şair, vətəninin Araz, Zəngi və Qırxbulaq çaylarının şirin suyundan, onların çoxsaylı qollarından, Göycə gölündən və onlarda olan əsrarəngiz balıqlardan, bu balıqlardan dünyanın dörd bir tərəfinə ixrac olunmasından və onun bütün İran və Rum ellərinin süfrələrini süsləməsindən, çay qollarının bütün İrəvanı bürüməsindən, saysız arx və bulaqlarından, cənnəti xatırladan bağ və bağçalarından, buradakı müxtəlif heyvan, bitki, quş, arı, ağac növləri və meyvələrindən, onların özəlliklərindən, istehsal olunan şirniyyat növlərindən, hər biri vüsəl küçəsini andıran məhəllələrindən, möhtəşəm küçələrindən, ev və imarətlərindən, məscidlərindən, onların hücrələrinin gözəlliyindən, Qırxbulağın zülal çeşməsindən, Səfaxan, Çarbazar və digər bazar, xan və karvansaralarının göz oxşamasından, Hindistan və Turan malları ilə dolu olmasından, burada hər çeşid malların bolluğu və ucuzluğundan, irfan məbədi olan Xan məscidinin geniş maddi və mənəvi təsvirindən, hakimlərinin quruculuğundan, İrəvan qalasının xəyalın belə aş a bilməyəcəyi uca bürclərindən, zümrüd meşələrinin mənəzərəsindən, Səhənd və Mişab yaylaqlarının səfasından, onların bal-qaymağından,

bulaqlarının abi-kövsər suyundan, bu sudan bir damcı dadanın meyin tamını unutmasından, Ağmanqan və Elaks dağlarının əzəmətindən, onlardan axan minlərlə çeşmələrindən, əhalisinin saf, xoşxasiyyətli, elmə, təhsilə meyilli, ağıllı, ağır və tədbirli olmasından, qonaqpərvərliyindən, Xələx gözəllərindən, bu yerlərin iqlimindən, ruha qida verən və əslində dərman olan ab-havasından, fəsillərinin vəsfindən, bitib-tükənməz məhsulundan, oğruları sənətlərindən edən saray bağçalarının səfasından, hündürlüyündən günəş işığına meydan oxuyan ağaclarla bəzənmiş saraylarından və s. bir sözlə, hər şeyindən həm də çox poetik və obrazlı bir şəkildə bəhs edir. Yeri gəlmişkən, bu əsərdə həm də Şəhur adlı mahaldan, onun özəlliklərindən və etimologiyasından söz açılır. Bundan əlavə, “İrəvanın vəsfi” məsnəvisində didaktik-nəsihətamiz, dini-fəlsəfi və ayrı-ayrı elm sahələrinə aid bir çox maraqlı fikirlər də öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın IV fəslinin adı “**M.M.Qüdsinin “Divan”ının bədii-poetik özəllikləri**”dir. Fəsil üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə “**Yaradıcılığına folklor və klassik irsin təsiri**” adlanır. M.M.Qüdsi öz yaradıcılığı ilə klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatlarının mütərəqqi ənənələrini davam və inkişaf etdirmişdir. Onun “Divan”ının tədqiqi göstərir ki, şair, dövrünün elmlərini mükəmməl öyrənmiş, folklorla və klassik irsə böyük maraq göstərmişdir. Əsərlərindən də görüldüyü kimi, ömrü boyu xalqın içində yaşamış M.M.Qüdsi folklorun dərin bilicisi olmuşdur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bir çox klassiklər həyatdakı bütün pisliklərin kökünü nəfisdə və cəhalətdə görmüş və insanları onlara qarşı mübarizəyə səsləmişlər. Bu cəhətdən M.M.Qüdsi də istisna deyil. Kamil insan məsələsi hər zaman şairi düşündürmüş və bir çox əsərlərində bu məsələyə toxunmuşdur.

M.M.Qüdsi türk, fars və ərəb dillərini mükəmməl bildiyinə görə, bu üç dildə olan klassik Şərq ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmuşdur. Şairin əsərlərinin Şərq və Azərbaycan klassiklərinin əsərləri ilə müqayisəli təhlili göstərir ki, o, klassik ədəbiyyatı gözəl bilmiş və yeri gəldikcə ondan səmərəli bir şəkildə bəhrələnmişdir.

M.M.Qüdsinin əsərlərində Şərq klassiklərinin bir çox analoji fikirlərinə rast gəlirik. Onun bəzi əsərlərini klassik Azərbaycan poeziyasının və farsdilli ədəbiyyatın ən gözəl nümunələri ilə müqayisə etmək olar. Şairi qəzəlxanlıqda Sədiyə, Hafizə, Nizamiyə, Xaqaniyə və Füzuliyə, fəlsəfi ruhda Mövlanaya, Ş.M.Şəbüstəriyə, canlı xalq dilində Nəsimiyə, zəmanədən şikayətdə Vidadiyə, Məhəmməd Hadiyə və

Məhəmməd İqbala, xalq yaradıcılığı ruhundakı şeirlərində Vaqifə bənzətmək olar.

Qeyd edək ki, M.M.Qüdsinin klassiklərdən təsirlənməsi hansısa klassikə nəzirə yazma və təqlid şəklində üzə çıxmamışdır. Əksinə, klassik ədəbiyyatın bilicisi olmuş şair ondan yerli-yerində istifadə etmişdir. Bu istifadə daha çox şairin mövzularında özünü göstərir. O, klassik Şərq və Azərbaycan sənətkarlarından əxz etdiyi mövzuları özünəməxsus bir şəkildə işləyərək onlara yeni bədii və poetik ifadə tərzii və məna gözəlliyi bəxş edə bilmişdir.

Müqayisələr onu göstərir ki, sənətkarların bir-birinə təsiri elə bir ədəbi prosesdir ki, nəsillər bir-birini əvəz etdikcə davam edir və hər bir nəsil özündən əvvəlki nəsildən (nəsillərdən) nəyisə əxz edib, nəyisə özündən sonrakı nəsillərə ötürməyə çalışır. Yəni mövzular əksər klassiklərdə eynidir, lakin onun ifadə yeri, deyim tərzii və üslubu, bir çox hallarda isə, hətta, istifadə olunan ədəbi janr belə ayrı-ayrıdır. Hər bir böyük sənətkar, o cümlədən M.M.Qüdsi onu “özününkü” olaraq ortaya qoymuşdur. Əslində, burada bütün hallarda düşüncə və məna ortaqlığı nəzərə çarpır. Bu isə bəzi müəlliflərin haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi, düşüncə tərzinin, mentalitetin və hadisələrə münasibətin eyniliyindən qaynaqlanır (18, 126)¹⁸. Müqayisələrdən də göründüyü kimi, M.M.Qüdsi təkrarçılıqdan və təqlidçilikdən uzaq olmuş, fikir və düşüncələrini, arzu və istəklərini özünəməxsus poetik bir dillə ifadə etmişdir.

Dördüncü fəslin ikinci bölməsi ““Divan”ının üslubuna dair” adlanır. Bəzi alimlər üslub anlayışını haqlı olaraq hər bir şairin yaradıcılığında özünü göstərən bir sıra parametrlərin məcmusu və vəhdəti hesab edirlər (19, 23)¹⁹. Bu mənada M.M.Qüdsi fərqli üslublardan istifadə etmişdir. Şairin istifadə etdiyi fərqli üslubların gözəlliyi və rəngarəngliyi ilə yanaşı, klassik Azərbaycan üslubu da diqqəti cəlb edir. Bütövlükdə şairin yaradıcılığında ümumşərq üslubunun xüsusiyyətləri olsa da, o, daha çox klassik Azərbaycan şairlərinin üslubunda yazıb-yaratmış və xüsusən də “Tousifi-İrəvan” məsnəvisində özünəməxsus bir ifadə tərzii ortaya qoya bilmişdir. Yeri gəlmişkən, qeyd

---

¹⁸Babayev R. Naxçıvan folkloru: bəşəriyyət, türklük, regionallıq. Bakı: Elm, 2008, 144 s.

¹⁹محمدتقي غياثي. درآمدي بر سبک شناسي ساختاري. انتشارات علمي، تهران، 1375، 179 ص.

edək ki, Arəş Mətləbi Azərbaycan üslubunun özünəməxsus 11 xüsusiyyəti olduğunu vurğulayır (20, 149-158)²⁰.

Kökü tarixin qədimlərinə uzanan Azərbaycan üslubu Səfəvilər sülaləsinin İranda (Azərbaycanda) hakimiyyətə gəlməsi ilə özünün yüksək zirvəsinə qədəm qoymuş, Şah İsmayıl Xətəinin təşəbbüsü ilə azərbaycançılıq bütün Yaxın Şərqdə birləşdirici faktora çevirilmişdir. Həsənoğludan üzü bəri bütün Azərbaycan klassiklərində olduğu kimi, M.M.Qüdsinin yaradıcılığında da Azərbaycan üslubu, türk düşüncəsi və ruhu hakimdir. Hətta onun ərəb və fars sözləri və ifadələri ilə ağırlaşmış və bugünkü oxucu üçün anlaşılması çətinlik törədən əsərlərində belə bu cəhəti sezməmək mümkün deyildir.

M.M.Qüdsinin əsasən ərəb və fars dillərindən alınan və bəzən, sanki, sayı-hesabı olmayan həmqafiyə sözləri bu dərəcədə yerli-yerində işlətmək bacarığı sözün həqiqi mənasında təəccüb doğurur. Heç şübhəsiz, bütün bunlar M.M.Qüdsinin söz ehtiyatı və şairlik istedadı ilə bağlıdır. Məsələ burasındadır ki, bu əsərlər qafiyə xatirinə söz yığını deyildir. Əksinə, şairin hər bir beyti özünəməxsus məzmun və mənaya sahibdir.

İstər M.M.Qüdsinin, istərsə də digər sənətkarların üslublarındakı zəmanədən şikayət motivi, xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Bəs, bu motiv nədən qaynaqlanırdı? Təbii ki, ictimai mühitdən! Həmin mühitin klassik tərifini isə M.Hadi aşağıdakı kimi ifadə etmişdir:

Məsciddə xalq yatmış, vaiz nəsihət eylər,
Əfsurdə bir tərəfdə, əfsanə bir tərəfdə.

(21, 267)²¹.

Şairin seçdiyi söz və ifadələrin ecazkarlığı, sərrast və mükəmməl ifadə tərzini onu başqalarından fərqləndirir və özünəməxsus edir. Bütün varlığı ilə aşiq olan şair, əsərlərində ənənəvi klassik mövzulara yer vermiş, klassik poeziya qəliblərində yeni söz, ifadə və məzmunlar, mənaca lətif, məzmunca zərif əsərlər yaratmış, sələflərinin mövzu və bədii ifadə tərzlərinə yenilik gətirmiş, əbədi yaşamaq haqqı qazanmış bədii əsərlər yaratmışdır.

---

²⁰Mətləbi A. Farsdilli poeziyada Azərbaycan üslubu. Tehran: Müəllif, 2013, 180 s.

²¹Hadi M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 464 s.

Şairin üslubunun diqqəti çəkən cəhətlərindən biri də onun bədii təsvirləridir. Bəzən bu təsvirlər sanki mücərrəd bir şəkildə verilir və onun açılması oxucunun öhdəsinə buraxılır. Belə təsvirlər M.M.Qüdsinin əsərlərinin ədəbi-bədii dəyərini azaltmır, əksinə, klassik Şərq poeziyasında, eləcə də, onun tərkib hissəsi olan Azərbaycan ədəbiyyatında, hər zaman olduğu kimi, oxucunu düşünməyə sövq edir və hər bir oxucu verilən təsviri öz mədəni və intellektual səviyyəsinə görə qavrayır, dərk edir, başa düşür və xəyalən canlandırır.

Dördüncü fəslin üçüncü bölməsi “Yaradıcılığının bədii-poetik və estetik xüsusiyyətləri” adı altında təqdim olunur. Söz özlüyündə fikir, düşüncə, hiss və həyəcanın ifadəsidir (22, 207)²². Bədii ifadə isə sözün daha qabarıq bir şəkildə çatdırılmasıdır. Poetik ifadəyə gəlincə, o, bədii məna və məzmunun poetik bir dillə bəyan edilməsidir. Bu baxımdan, M.M.Qüdsinin əsərlərində poetik ifadələr olduqca çoxdur. Şair məcazın zəngin məna çalarlarından: istiarə, təcəssüm, epitet, alleqoriya, təşbih, təşxis, mübaliğə, litota (kiçiltmə), kinayə və simvollarından geniş şəkildə istifadə edərək fikirlərini dolğun bir şəkildə ortaya qoymuşdur. Şairin əsərlərində tez-tez vəsfi-hallara rast gəlirik.

M.M.Qüdsinin bütün yaradıcılığı, xüsusən də, onun “İrəvanın vəsfi” məsnəvisi bədii-poetik özəlliklər baxımından zəngindir. Belə ki, burada fikrin bədii-poetik ifadəsi, o cümlədən yüksək məna tutumlu bənzətmələr kifayət qədərdir. Məsələn, geniş müşahidə qabiliyyətli şairin yaşıllıqlarla arxların iç-içə oluşunu və küknarlarla söyüdü qol-boyun olmasını bir-birinə sarılan aşıqla məsuqa, sevgilisinin gülüşünü açılmış qönçəyə, Elaks dağına işvəli və nazlı dilbərə, təzə gülləri və göy çəmənləri məxməri fərşə, gülüstanı zümrüd parçasına, qırmızı söyüdü mərcan daşına, şəhər bağçasının genişliyini ulu böyüklərin tək dünyasına, ağac budağını tavus quşuna, uca saray tağlarının işıqlı işləmələrini günəşin üfüqdəki nişanəsinə, məscid minarələrinin boyunu uca ümidlərə, yer səthini gülən insana, məscid tağının çatma qaşlarını nakam ürəyə şəfa verən məlhəmə, narı balla, şərbətlə dolu şərab şüşəsinə, armudu ballı, şəkərli sürahiyə, Qırxbulağın zülf çəməsinə və Göyçə gölünün suyunu abi-kövsərə, söyüdü qollarını Məcnuna, budaqlarını isə Leylinin züflərinə, qar dənələrini göy quşlarının

---

²²Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Zaman, 1999, 420 s.

yumurtalarına, tut meyvələrini huri bakirənin məməsinə və s. bənzətməsi fikrimizə sübutdur.

M.M.Qüdsinin bədii təsvirləri öz məziyyətləri ilə ürəyə yatır, insana bədii və estetik zövq verir, onun ruhunu oxşayır. Burada incə mənalar bədii və poetik ifadə ilə birləşir və axar çaya dönüşür, rəvanlaşır; söz və məna vəhdəti, məzmun və forma ahəngi yaranır.

M.M.Qüdsinin şeir dili çox zəngin, poetik ifadə və bədii təxəyyül dünyası hüdudsuzdur. O, şeirlərində 100-lərlə həmqafiyə sözlər tapmış və yerli-yerində işlədə bilmişdir. Şair fikrini maksimum dərəcədə çatdırmaq qabiliyyəti ilə heyrət doğurur. Məsələn, zəlzələdən bəhs edən şair onun törətdiyi prosesləri və yaratdığı faciənin fəsadlarını çatdırmaqdan ötrü yazır ki, insanları təkə torpaq udmadı, bəlkə, bir çoxları bu zəlzələdən doğan göz yaşlarının selində boğuldular.

M.M.Qüdsinin yaradıcılığının bədii-poetik özəllikləri onu göstərir ki, şair özünəməxsus yüksək idraka və təxəyyülə, eləcə də ədəbi-bədii ifadə qabiliyyətinə malik bir sənətkar olmuşdur. Onun yaradıcılığı nəsilər arasındakı bədii və mənəvi əlaqə həlqələrindən biridir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqata yekun vurulmuş, əldə olunmuş elmi yeniliklər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

- Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin “Divan”ı ilk dəfə, həm də Məhəmməd Naxçıvani adına Təbriz Milli Kitabxanasında saxlanılan yeganə əlyazma nüsxəsi əsasında tədqiqata cəlb olunmuşdur;
- İlk dəfə olaraq M.M.Qüdsinin həyatı araşdırılmış, dövrü, mühiti və yaradıcılığının formalaşmasına təsir edən amillərə, xüsusən də, doğulduğu tarixi Çuxursəd vilayətinin, İrəvan regionunun tarixi və bütünlükdə Yaxın və Orta Şərqdə orta əsrlər boyu davam etmiş, bəzi ölkələrdə bu gün də davam edən təhsil sistemi eksklüziv bir şəkildə işıqlandırılmış, şairin yaradıcılığının hansı cəhətlərini əhatə edən mədəniyyətdən qaynaqlandığına aydınlıq gətirilmişdir. Şairin doğulub boya-başa çatdığı və bir ömrün yükünü daşdığı əzəli türk torpağı İrəvanın bugünkü günə gəlməsinin acı tarixinə qısa şəkildə baş vuraraq, şairin həyat və yaradıcılığının bu günə qədər öyrənilməməsinin və “Divan”ın çap olunmamasının obyektiv və subyektiv səbəbləri ortaya qoyulmuş, məhz milli dövlətçilik işığında müəllifin şəxsiyyəti və

yaradıcılığının tədqiqi üçün əlverişli şəraitin yaranması vurğulanmışdır;

- M.M.Qüdsinin zəmanəsinin böyük sufilərindən biri olduğu, oğlunu-zəmanəsinin böyük şəxsiyyətlərindən biri, 13 il (1835-1848) İrənanın sədrəzəmi olmuş alim, şair, hüquqşünas və dövlət xadimi Hacı Mirzə Ağasını da bu ruhda tərbiyə etdiyi təsbit olunmuşdur;
- “Divan”ın paleoqrafik xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur;
- “Divan” üzərində tekstoloji araşdırma aparılmışdır;
- “Divan”dakı şeirlərin janrları müəyyən edilmişdir;
- Şairin “Divan”ında irili-xırdalı 114 əsər olması, onlardan 15-nin türkcə, 94-nün farsca və 4-nün ərəbcə yazılması, sıracı 31-ci olan qəsidənin isə müləmmə şəklində qələmə alındığı öyrənilmişdir;
- Şairin türkdilli əsərlərinin təhlili zamanı belə bir cəhət diqqət edilmişdir ki, onlar bir neçə yöndən dəyərləndirilə bilər. Həmin şeirlər ilk öncə o dövr Azərbaycan dilini, xüsusən də onun İrəvan dialektini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Onlar divan ədəbiyyatımızın qiymətli bir hissəsidir. M.M.Qüdsinin türkcə əsərlərində ərəb və fars sözləri çox işlənmişdir;
- Farsdilli əsərləri tərcümə olunaraq tədqiqatə cəlb edilmişdir. Şairin farsdilli yaradıcılığının təhlili belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, o, farsdilli poeziyanın dəyərli bir parçasıdır. Şairin farsdilli əsərlərinin forma və məzmununda həm klassik ənənəyə sadıqlıq, həm də yenilikçilik ruhu vardır. Bu əsərlərin bir özəlliyi də bəzi tarixi hadisələri özündə ehtiva etməsidir;
- Məzmun və mahiyyətinə görə şairin yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən və fars dilində yazılmış “توصيف ايروان” (“Tousifi-İrəvan”), yəni “İrəvanın vəsfi” məsnəvisi tədqiq olunmuşdur;
- Şairin ərəb dilində yazdığı əsərlərin sayı az olsa da, onların forma və məzmun yükü əhəmiyyətlidir;
- Əsərlərinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri araşdırılmış, yaradıcılığının əsas mövzusunun məhəbbət olduğu, dünyagörüşündə və düşüncələrində irfani və dini-fəlsəfi görüşlərin aparıcı rol oynadığı, onların, eləcə də, zəmanədən şikayət motivinin yaradıcılığında geniş əks olunduğu aşkar edilmişdir;

- M.M.Qüdsinin “İrəvanın vəsfi” məsnəvisi geniş təhlil edilmiş, onun İrəvanın tarixi, coğrafiyası və milli kimliyinin öyrənilməsi üçün təkzibedilməz bir milli mənbə olması vurğulanmış, zaman-zaman məsnəvidən misallar gətirilmiş və onların izahı və şərhı verilmişdir. “İrəvanın vəsfi” məsnəvisi müəllifinin böyük fəzilət sahibi bir zat olduğunu və poetik qüdrətini ortaya qoyur. O, bütövlükdə öz üslubu, dili, ədəbi-bədii məziyyətləri, poetik unikalığı və ehtiva etdiyi bir çox dəyərli tarixi və elmi materialları ilə həm dolğun bir əsərdir, həm də müxtəlif sahələrin araşdırmaçıları üçün öz dövrünə aid bir çox maraqlı detalları hifz edib tarixin yaddaşına qeyd etməklə günümüzdə qədər daşımış və yaşamasına səbəb olmuş maraqlı, sanballı və özəl bir qaynaqdır. Məsnəvidə şairin ilahi vergisi olan təbi və təfəkkürü fars dilinin rəvanlığı və şeirliyi ilə harmoniya yaratmışdır. Bu əsər təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütövlükdə Şərqi poeziyasında vətənin vəsfinə həsr olunmuş klassik bir məsnəvi nümunəsidir;
- “İrəvanın vəsfi” məsnəvisi bütövlükdə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və elmi dövriyyəyə buraxılmışdır (23, 20-36; 151-158)²³;
- M.M.Qüdsinin yaradıcılığının bədii-poetik özəllikləri tədqiq edilmiş, şairin yaradıcılığına folklor və klassik irsin təsiri məsələsi araşdırılmışdır. Əldə olunan nəticə bundan ibarətdir ki, şair zamanının bir çox elmləri kimi, ədəbiyyatı, o cümlədən yazılı ədəbiyyatdan öz sosial təbiəti, həyatı məzmunu, ideya mahiyyəti və bədii özünəməxsusluğu ilə fərqlənən folkloru da yaxşı bilmişdir. Divanda Rəxş, Şəbdiz, Taği-Pərvin, Şam, Rüstəmi-Zal, Həllac, Pərviz, Süleyman, Cəbrayıl, Səmənd, Xızır, Hatəm, Kəsrə, Dara, Müştəri, Zühəl, Xosrov, Şirin, Fərhad, Məcnun, Leyli, Yusif, Züleyxa, Məryəm, İsa, Musa və s. adların yer alması və onlarla bağlı əfsanələrə işarə edilməsi, bəzi beytlərdə isə tarixi, dini və əsatiri hal və hadisələrə eyham vurulması fikrimizi təsdiq

---

²³Mirzə Müslüm Qüdsi. “İrəvanın vəsfi” məsnəvisi. Tərcüməçi: Ş.Pənahoğlu // “Şərqi” tərcümə toplusu. Bakı: Nurlan, 2007, № 4. 234 s.; Pənahoğlu Ş. Mirzə Müslüm Qüdsinin “İrəvanın vəsfi” məsnəvisi və onun tərcüməsi. // “Azərbaycan” jurnalı. Bakı: Azərbaycan, 2012, 192 s.

edir. Bu qəbildən olan beytlərdə məna tutumu elə genişdir ki, o, tam bir əfsanəni və ya hadisəni yada salır və xatırladır. Folklordan yerli-yerində istifadə etmiş şair ondan çox səmərəli istifadə etmişdir. Bəlkə də elə bunun nəticəsidir ki, onun bəzi misra və beytləri atalar sözü və zərbülməsəl səviyyəsində lakonikdir;

- M.M.Qüdsi klassiklərdən təsirlənmiş və bəhrələnmişdir. Lakin bu təsirlənmə hansısa klassikə nəzirə yazma və təqlid şəklində üzə çıxmamışdır. Əksinə, klassik ədəbiyyatın bilicisi olmuş şair, ondan yerli-yerində faydalanmışdır. Bu faydalanma daha çox şairin mövzularında özünü göstərir. O, klassik Şərq və Azərbaycan sənətkarlarından əxz etdiyi mövzuları özünəməxsus bir şəkildə işləyərək, onlara yeni bədii və poetik ifadə tərzini və məna gözəlliyi bəxş etmişdir. Bu fikir şairin bir çox mövzularda yazdığı əsərlərlə klassiklərin əsərlərinin qarşılıqlı müqayisəli araşdırılması nəticəsində əldə olunmuşdur;
- Şairin yaradıcılığının üslub xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur. Bu cəhət vurğulanmışdır ki, şairin yaradıcılığında ümumşərq üslubunun xüsusiyyətləri olsa da, o, daha çox klassik Azərbaycan şairlərinin üslubunda yazıb-yaratmış və xüsusən də “Tousifi-İrəvan” məsnəvisində özünəməxsus bir ifadə tərzini ortaya qoya bilmişdir;
- Geniş müşahidə qabiliyyətli şairin yaradıcılığının bədii-poetik özəllikləri araşdırılarkən çoxsaylı misallara müraciət olunmuş, deyilən fikirlər bədii nümunələrlə təsdiq olunmuşdur;
- M.M.Qüdsinin “Divan”ı Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatlarının XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərinə aid klassik “Divan” nümunəsidir;
- Bu dissertasiya ilə M.M.Qüdsi və onun yaradıcılığı haqqında məlumat elmi dövriyyəyə buraxılmış, şairin və onun “Divan”ının ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə salınması üçün zəmin hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin aşağıdakı elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Mirzə Müslim Qüdsi və onun “Divan”ı haqqında // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. “Orta əsr

- əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri” X respublika konfransının materialları. Bakı: 2006, s.240-244.
2. Mirzə Müslüm Qüdsinin “İrəvanın vəsfi” məsnəvisi haqqında // AMEA Naxçıvan Bölməsi. “Xəbərər” jurnalı. Naxçıvan: 2007, № 1, s. 191-195.
  3. Mirzə Müslüm Qüdsinin “İrəvanın vəsfi” məsnəvisi // N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. “Şərqr” (tərcümə toplusu). Bakı: Nurlan, 2007, № 4, s. 20-36.
  4. M.M.Qüdsi İrəvaninin türkdilli əsərləri // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. “Filoloji araşdırmalar” jurnalı. Bakı: 2012, №3. s. 599-606.
  5. Mirzə Müslüm Qüdsinin “İrəvanın vəsfi” məsnəvisi və onun tərcüməsi // “Azərbaycan” jurnalı. Bakı: IX.2012, s. 151-158.
  6. Влияние классического и фольклорного наследия на творчество М.М.Кудси (Klassik və folklor irsinin M.M.Qüdsinin yaradıcılığına təsiri) // Aktualnie problemi qumanitarnix i estestvennix nauk (Humanitar və təbiət elmlərinin aktual problemləri). Moskva: Litera, 2014, s. 13-17.
  7. M.M.Qüdsinin “Tousifi-irəvan” məsnəvisi İrəvanın tarixi, coğrafiyası və milli kimliyinin öyrənilməsi üçün mənbə kimi // Avrasiya Universiteti. “Sivilizasiya” jurnalı. Bakı: 2/2014, s. 76-81.
  8. M.M.Qüdsinin irfani və ictimai görüşləri // AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. “Şərqr filologiyası” jurnalı. Bakı: 2016, s. 180-185.

ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ “ДИВАН”А МИРЗЫ МУСЛИМ КУДСИ

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена филологическому исследованию “Диван”а Мирзы Муслим Кудси Иравани, известного азербайджанского поэта, который по объективным и субъективным причинам до сих пор не включен в историю литературы и культуры страны.

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, определены цель и задачи исследования, рассмотрены степень изученности проблемы, методологическая основа исследования, научная новизна и практическая значимость диссертации.

В первой главе диссертации, состоящей из трех разделов, исследованы жизнь и творчество М.М.Кудси. Также рассмотрены эпоха, среда и основные истоки формирования его творческой личности.

Вторая глава работы, которая состоит из трех разделов, посвящена трехязычным произведениям М.М.Кудси и изложены туркоязычные, персоязычные и арабоязычные стихотворения поэта.

В третьей главе диссертации, состоящей из трех разделов, исследованы идейно-тематические особенности творчества поэта в контексте традиции и индивидуальности.

В четвертой главе диссертации, состоящей также из трех разделов, исследованы художественно-поэтические характеристики произведений М.М.Кудси. Изучено влияние фольклорного и классического наследия на его творчество и стилистические особенности поэзии поэта.

В заключении подведены итоги исследования и сделаны соответствующие выводы.

**PHILOLOGICAL INVESTIGATION OF THE "DIVAN"
BY M.M.QUDSI**

SUMMARY

The dissertation is devoted to the philological investigation of the "Divan" by Mirza Muslim Qudsi Irvani-heavy Azerbaijani poet, who for objective and subjective reasons did not included into history of literature and culture of country.

The work consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

In the introduction were considered the urgency of the theme, the purpose and objectives of the study, the degree of scrutiny of the problem, the methodological basis of research, scientific novelty and practical significance of the dissertation.

In the first chapter, which consists of three paragraphs, studied the life and the way of creative work of M.M.Qudsi. Also examined the era, the environment and main sources of formation of his creative personality.

In the second chapter, which consists of three paragraphs devoted to the three talkativeness of works of M.M.Qudsi and explained Turkish speaking, Persian speaking and Arabian speaking poems of poet.

In the third chapter, which consists of three paragraphs, also, studied ideological and subjective features of creative work of M.M.Qudsi in the context of tradition and individuality.

In the fourth chapter, which consists also of three paragraphs studied art and poetical peculiarities of works of M.M.Qudsi. In the same time investigated influence of folk-lore and classical heritage to his creative work and stylistic features of poetics of poet.

All generalized reviews, as a result of the investigation have been reflected in the conclusion part of the dissertation work.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ им. акад. З.М.БУНИЯТОВА**

На правах рукописи

ШАМСИ ПАНАХ ОГЛЫ АХМЕДОВ

**ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ “ДИВАН”А
МИРЗЫ МУСЛИМ КУДСИ**

5718.01-Мировая литература (персидская литература)
5716.01-Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2016